

Дәріс №14.

Тақырыбы: Айтыс жанрының табиғаты

Жоспар:

1. Айтыс туралы түсінік
2. Айтыс жанрының зерттелуі
3. Айтыстың түрлері

Мақсаты: Айтыс туралы түсінік беру. Айтыс жанрының жиналуы мен зерттелуіне тоқталу. Айтыс жанрының тақырыптық аясын меңгерту. Айтысқа тән өзіндік белгілерін меңгерту.

Негізгі ұғымдар: қазақ әдебиеті, айтыс, өнер, ақын, айтыс мектебі, шығармашылық, импровизатор.

Қазақ фольклорының аса мол дамыған дербес бір саласы - айтыс. Айтыс айту, айтысу деген сөзден туған.

Ертеде жазу өнері болмаған кезде қазақ халқының әдебиетінің негізгі бір саласы айтыс өлеңдері туды. Қазақтық айтыс өлеңдері жайында үлкенді-кішілі зерттеу еңбектер жазған С.Мұқанов, М.Әуезов, Е.Исмайылов, Қ.Жұмалиев, Т.Нұртазин тағы басқалардың айтуына қарағанда, айтыс деген сөз бірнеше мағынада қолданылған. Айтыс екі адамның сөз қағыстыруы, сөз жүзінде тартысуы, дауласуы, жарысуы, сынасуы, өнер салыстыруы деген ұғымды қамтыған.

Айтыс қара сөз түрінде де, өлең түрінде де болған. Әдебиет көлеміне өсетіндері және әдебиеттік жанрдың бірі болып табылатыны да - осы өлең түрінде айтылған айтыстар. Қазақ әдебиетшілері айтыс өлеңдері халықтың жазу өнері болмаған кезінде туғандығын дәлелдей түседі. «Бір кезде көшпелі тұрмыс құрған елдердің, - дейді Сәбит Мұқанов айтыс туралы жазған еңбегінде, - сауаты аз болды, оқуы, мектебі жоқтың қасы еді; мектебі, оқуы жоқ елде ақынның күші аузына түсіп, басқа жанрлар сықылды, айтыс жанрын ауызша тудырды, ауызша айту жолымен өркендетті». Демек, қазақтың айтыс өлеңдері халықтың қоғамдық өміріне, тұрмыс тіршілігіне байланысты және жазу өнері болмаған кезінде туып, қалыптасқан. Оны тудырғандар да, дамытқан да ақындар болған. Бұл жағдай тек қазақта ғана емес, ол қазақпен ағайындас және бір кезде тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, қоғамдық өмірі ұқсас келетін қырғыз, түрікпен, қарақалпақ т.б. халықтарда да айтыс болған.

Бұл кезге дейін бізде айтыс поэзиясы импровизацияның басы, ол ерте замандарда, тіпті эпостық жырлардан да бұрын туған дейтін пікір үстем болды. Енді біреулер айтысты ертедегі жар-жар өлеңдерінен, әдет-салт, тотемдік үлгілерден (бәдік) бастайды. Үшіншілері поэзия, фольклор атаулының басы ақын, аяғы ақын, барлық импровизация өнері айтыс ақындарынан тараған десті. Анығында алғашқы коллективтік салт өлеңдері тұсында ақын, шайыр атаулары жоқ еді. Импровизацияның үш түрлі мектебі болған: 1) жай айтушылар, 2) профессионал айтушылар (бақсы, жыраулар), 3)

айтыс ақындары. Бұл негізгі үш мектептің үшеуінде де импровизация өнері басым болған. Өйткені олар жазу-сызудың жоқ кезінде туған еді. Импровизация өнерінде синкреттік белгі бар. Оның мәнісі, ең алғаш сөз, ән-күй, би бөлінбей бірге жүрген. Профессионал айтушылардың басы бақсылар (VIII- IX ғғ.) мен жыраулар (X-XV ғғ.) болған десек, оларда төрт түрлі өнер бірлескен. Олар: сөз импровизациясы, ән-күй импровизациясы (қобыз, домбыра), биік орындаушылық шеберлік (сахна өнері) және ел қамын жейтін үлкен ойшылдық сана. Осы импровизация өнері кейін айтыс ақындарына өткен. Бірақ айтыс поэзиясы салт жырларынан туған лирикалық форма болғандықтан, ол жыр емес, 11 буындық қара өлең өлшеуімен айтылған. Айтыс эпостан гөрі күнделікті өмір құбылыстарына жақындау болды. Ежелгі сақ, ғұн, Түрік қағанаты дәуірлерінде айтыс поэзиясы туа қойған жоқ еді. Жыр маржаны - айтыс қазақ хандықтары ыдырап, ел арасында рубасылар билігі күшейген кезде, атап айтқанда Есен, Еспембет, Кеңгірбайлар кезінде туа бастаған. Ру намысында жүрген билер мен батырлар бұл кезде жер, жесір дауына салынып, ұсақтайды. Жеке рулар бұрынғы үлкен тайпаларға өз билерінің атын қосады. XV ғасырда Ақсақ Темір империясы ұсақтап, әрбір қала сайын бір-бір хандық туған кезде, Самарқанды Шейбани хан басып алады. XIX ғасырда қазақ даласында туған феодалдық тозғындаудың табиғаты да сондай болды. Бір рудың аты немесе ақыны бәйге алса, құсы қасқырға түссе, ауыл ақсақалдары қайғырып, қуанысқан. Бұл мінезді Абай орынды сынаған. Міне, айтыс поэзиясының туған заманы осы. Дәл кешегі күнге дейін көптеген айтыс ақындары ру атынан сөйлеген. Айтыс, бәйге сияқты халықтық дәстүрлерге феодалдар мен билер рулық арқау беруге тырысқан. Ал түркі тайпалары заманында өткізілген той-топыр, найза сайыстарының мазмұны ұлыстық болып, әрбір ойын, сайыс ұлыс бірлігін сақтау, нығайту, елді бірлікке баулу түрінде жүргізілген еді. Сол себепті эпостық жырлармен салыстырғанда XIX ғасырда туған айтыс поэзиясының тақырыбы мен мазмұны ықшамдау болды. Бірақ ежелгі импровизация өнерінің халықтық дәстүрін біздің заманымызға жеткізген айтыс поэзиясы.

XIX ғасырда айтыс поэзиясы өзінің кемеліне жетіп, жеке айтушылар туады. Оның көпшілікке және жеке авторға байланысты екі арнасы болған. Шын мәніндегі көркем айтыс осы кезеңде туады. Оның қарапайым айтушыға байланысты саласын қайым, жеке авторға қатысты арнасын авторлық айтыс дейміз.

Қайым айтыста фольклор әсері күшті, орындаушылары көпшіліктен шығып отырады. Мысалы, «Қыз бен жігіт айтысы» деген атауда анонимдік белгі басым. Мұндағы қайым - коллективтік (хор) салт өлеңдерінен қалған сипат. Осы қайым айтыс ізінде XIX ғасырда ақындар айтысы туады.

Алғашқы ақындар айтысында анонимдік белгі елеулі болған. Оған «Жанақ пен баланың айтысы» куә. Мұндағы айтыскерлердің бірі белгілі болса, бірі белгісіз. Мұны фольклор үлгісіндегі айтыс дейміз. Оған семьялық шеңберде туған «Айдос пен Қарашаш», «Молда Бейім мен қыз айтысы» да жатады.

Қарашаш:

Бау қарағай түрленіп бітер тауға.

Бүкіл қазақ аттанды былтыр жауға.

Былтыр кеткен жорықшы келдің қалай?

Ер-азамат аман ба бізге сауға?

Жігіт:

Бау қарағай түрленіп бітер тауға.

Бүкіл қазақ аттанды былтыр жауға.

Саған берген сауғамыз осы емес пе?

Айдос жәкемді алдырдым осы тойға.

Келе-келе қалыптасқан ақындар айтысының табиғатында қайым элементі жоқ. Сөз бен ой жеке ақындардың өз атынан айтылып, ерекше өріледі. Мұндай айтыс үлгісінің мазмұны да, көтеріп отырған мәселесі де күрделі болып келеді. Оны келелі поэзия үлгісі дейміз. Айтыс, импровизаторлық өнерге қатысты пікірлер Шоқан, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, М. Ғабдуллин еңбектерінде тәп-тәуір айтылса да, бұл жанрды топтастыру қазақ фольклористикасында бір ізде көріне бермейді. Мысалы, жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерінде айтыс әдет-ғұрып, қайым, жұмбақ, діни, ақындар, енді бірде бәдік, жар-жар, мал мен адам, өлі мен тірі, жұмбақ, салт, қыз бен жігіт ру айтысы, совет дәуіріндегі айтыс деп әр алуан жіктелген.

Алпысыншы жылдары жарық көрген үш томдық «Айтыс» жинақтарында совет дәуіріндегі айтысты 1920-1940, 1940-1945 және 1946-1957 жылдар арасына бөлу де бой көрсетті. М. Жармұхамедов болса, өзінің айтыс туралы арнаулы еңбегінде оның санын он түрге жеткізіпті. Айтыс эпостан гөрі нақты өмірге жақын тұрған, мадығы мен сатирасы егіз поэзия, түрлі өнердің басын біріктіріп тұрған синкреттік салт өлеңдері. Асылы, оларды формасына қарай емес, туған дәуірінен, мазмұнына қарай бөліп, коллективтік, қайымдық-анонимдік, даралық айтыс деу мақсатқа жақынырақ. Аноним айтушы көп ортасынан шықса, дара импровизатор профессионал айтушы дәрежесінде болған. Осы жайларды ескере отырып, XIX ғасырда туған айтыс поэзиясын біз:

а) ру айтыс (Жанақ пен бала),

ә) салт айтысы (Ақбала мен Боздақ),

б) жұмбақ айтысы (Сапарғали мен Нұржан),

в) әлеуметтік айтыс (Біржан-Сара, Құлмамбет пен Жамбыл),

г) совет айтысы деп беске бөлеміз. Мұның ішінен ру және салт айтыстары бүгінде сирек кездеседі. Қыз бен жігіт арасындағы айтыс көп жағдайда бозбалалық ауқымынан озбайды. Кештеу туғаны жұмбақ және мысал айтысы болса, онда жазба стилі басым.

Революциядан бұрынғы айтыстың ең құндысы - әлеуметтік айтыс. Онда феодалдық-капиталистік құрылыстың, ескі әдет-ғұрыптың, саяси тәртіптің, діни ұғымдардың сыны бар. Арқада туған айтыстарда импровизация, Сыр елінің айтысында (Қаңлы Жүсіп, Нақып қожа) жазба дәстүр басым. Оны бір

кездері әдебиетші Әлібек Қоңыратбаев зерттеген еді. Бүкіл ХІХ ғасыр, әсіресе ХХ ғасырдың бас кезінде айтыс поэзиясы ақындар үшін зор мектеп болған. С. Мұқанов ХІХ ғасырда ерлермен қатар қыз ақындар да бой көрсеткен деп, Біржан мен Сара, Ақсұлу мен Кеншімбай, Кадиша мен Ысқақ, Жүсіп пен Шәкей, Әсет пен Рысжан, Мансұр мен Ақдәме, Болық пен Елентай, Айқын, мен Жарылқасын, Омарқұл мен Тәбия, Мұса мен Манат, Күйкентай мен Оспантай. Ұлбике мен Күдері, Тәуке мен келіншек айтыстарын атайды. Әрине, мұндағы қыздардың бәрі бірдей ақын болмаған. Манат, Ақдәме, Ақсұлу, Рысжан сияқты қыз аттарын жеке айтушылардың өздері тудырса керек. Әдетте бір ақын ұзақ сапар шегіп қайтса, пәлен деген қызбен айтыстым деп елге жаңа бір жыр жолдарын ала келетін болған. Мысалы, 1918 жылы Сыр елінің әйгілі ақыны Мансұр Бекежанов Гержоттан қашып, Нұратаға (Бұқар) барады. Сол жылы ол Ақдәме қызбен айтыстым деп келеді. Айтысқа қыз образын, олардың мінез-құлқын қосу - елеулі құбылыс.

Осы Айтыста эпизм сарын жоқ, бола қалса, ол бөлек-бөлек кестелер ғана. Айтыс лирикалық форма, оның бір жағы - мадақ, бір жағы сатира болып келеді. Кейбір ақындар өз руын, оның жуан қарын байларын мадақтаса, екінші біреулері өздерінің ақындық арынын, әйелдің бас бостандығын сөз еткен. Сатира айтыстың феодализм сынынан туған ең мәнді жері. Бізге мадақ пен сынның ақын өнеріме құрылған, адам еркіндігін жақтаған, феодалдық салт, өмір қайшылығын көрсететін буындары аса мәнді. Көп жайда айтыстың іріленген нақты тақырыбы бола бермейді. Оның мазмұны ұсақ құбылыстарға құрылып, феодализм, капитализм қайшылығын, саяси тәртіпті сынайды. Кейбір үлгілерінде мал соймаған момынды жер аудартқан болыс, би, сараң бай, молда, қожа, ұрылар мінезі әжуаланады. Айтыс бір ғана сөз жарысы, әйтеуір, импровизация емес. Оны айтыстың мән-мағынасы, ондағы өмір суреттері, идеялық мазмұнына қарай бағалау шарт. Фольклордан үйрену айтыстың өзінде де бар. Мысалы, жұмбақ ауыз әдебиетінде болған. Бірақ Мұса мен Манат, Бұдабай мен Қарлығаш айтыстары сияқты, кейінгі Сапарғали мен Нұржан айтыстары да жеке ақындардан қалған өрнек. Ақындар айтысының формасы өте көп болған. Фольклорға тән бір нәрсе ондағы батырлар мен қыздар коллектив санасын білдіреді. Осы сарыннан айтыс та құр емес.

Дін айтысы Тарихшылардың айтуына қарағанда, ХVІ-ХVІІ ғасырға дейін қазақ халқы тұтасынан бір дінде болмаған, тек ХVІІ ғасырдан бері қарай ислам дінін толық қабылдап алған. Осы кезден бастап ислам - қазақтардың да негізгі дініне айналған. Дін иелері, қожа-молдалар қазақ арасына ислам дінін үгіттеп жаю үшін өлең-жырды, соның ішінде айтыс өлеңдерін пайдаланған. Олар халыққа түсініксіз дін сөздерін, діни шарттарды кейбір жалдамалы ақындар арқылы ұғындырмақ болған, көпшілікке түсінікті ақындық тілмен діни әңгіме-үгіттерді таратқан. Дін иелері өздерінің қолына ұстаған ақындарына әдейілеп тапсырып, жұрттың жиналған жерінде дін үгіттерін айттырған, не туралы және қалай айтуды алдын ала ескертіп те қойған. Осы негізде діни тақырыпқа арналған айтыс өлеңдері туған. Дін айтысы екі

ақынның бір-біріне берген сұрақ-жауабы түрінде айтылады. Айтыстың негізгі тақырыбы дін әңгімелері, дін үгіті болады, соларға қараңғы халықты иландыру, сендіру жағы қарастырылады.

Бұл ретте дін айтысы жаңалығы жоқ, бір айтқанын қайталай беретін өлеңге айналады. Дін айтысының үлгісін, мәселен, Болық пен Елентай дейтін ақындардың мына бір айтысынан көруге болады. Болық: Ақын жігіт атанған, Елентайым, Өнерпаздың өнерпаз білер жайын. Жауап бер, бір азырақ сөз сұрайын: Әуелі не жаратты бір құдайым? Елентай: Болық, маған белгілі сенің сырың, Біздерден артық емес айтқан жырың. Бұрынғы даналардан есітемін, Жер менен көк жаралды елден бұрын. Осыдан әрі қарай дін әңгімелері жанағы екі ақын айтысының негізгі тақырыбына айналады. Құдайдың алғашқы жаратқаны жер мен көк болса, сол жерді көтеріп тұрған кім деген сұрауға: «Көк өгіз», - деп жауап қайырады Елентай. Көк өгізді көтеріп тұрған балық, оны көтеріп тұрған су, ал суды көтеріп тұрған бу... деп өлеңге қоса, әңгімесін соза береді. Осы сияқты дін айтыстарында сұрақ-жауап ретінде аспан әлемі, жердің асты-үсті, табиғат көріністері, хайуанаттар дүниесі айтылады. Бұлардың барлығын жаратушы бір құдай екендігін айтып, халықты соған нандырмақ болады. Сондай-ақ, дін айтыстарынан бес уақыт намаз оқу, ораза ұстау, қайыр-садақа, үшір-пітір беру жайы да орын алады. Бұларды да дін айтысы халықтың «құдай тағаланың әмірін орындау, құлшылық ету» жағын көздеп әңгіме етеді: намаз оқыған, ораза ұстаған, қайыр-садақа берген адам ғана «жұмақтың» төрінен орын алады, ал бұл шарттарды орындамағандар «тамыққа» жанады деп қорқытады. Сөйтіп, дін айтыстары әртүрлі діни ұғымдарды елге тарату, қараңғы халықты дін насихаттарына сөзсіз бағындырып ұстау мақсатын көздеген қожа-молдалардың бір кезде үгіт құралы етіп пайдаланғандығын аңғарамыз. Бұған дін үгіттерін араб тілінде халыққа ұғындыра алмайтындығын, ол халыққа түсініксіз болатындығын білген қожа-молдалардың өлең-жырды дін насихатының құралы екендігі байқалады. Ерте кезде дін айтысы қазақтың ауыз әдебиетінде белгілі жанр болғандығы да байқалады. Бірақ, бертін келе, халықтың дүниетанудағы көзқарасы ұлғайған және діннің халыққа жат екендігін түсіне бастаған кезінде, дін айтыстарын бұрынғыдай құптап қарсы алушылық жойыла береді; дін айтыстары өз алдына әдебиеттік жанр болудан қала бастайды. Бұдан, әрине, кейінгі кездегі айтыс өлеңдерінде дінге байланысты ұғымдар, дін үгіттері мүлде айтылмайтын болды деген түсінік тумайды. Ондай діни әңгімелер бергі кездегі ақындар айтысынан да орын алған. Мәселен, Шөже мен Кемпірбайдың бір айтысында, Шөже әр нәрсені айта келіп: «Уаттури ләззейтуни», - деген аяттың мағынасы не деп сұрайды. Онысы ескі дін аңызы бойынша, Мұса пайғамбардың Син (Синай) тауына шығып, құдаймен жауаптасқан сөздерінде не айтылғанын шешіп бер дегені еді. Бірақ, діни білімі шала Кемпірбай бұған жауап таба алмай, жеңіліп қалады. Бұл мысал дін әңгімелерінің соңғы кездегі ақындар айтысынан да орын алғандығын аңғартады. Әйткенмен, ол таза дін айтысы емес еді, өйткені бұл кезде дін айтысы бұрынғыдай, өз алдына сақталған айтыс болмайтын. Дін айтысы қазақтың айтыс өлеңдеріне, оның

калыптасып дамуына зор ықпал-әсер жасаған айтыс емес. Бұл арада дін айтыстарын сөз қылып отырған себебіміз қазақта айтыс жанрының алғашқы үлгілері қандай екендігін, онда не айтылғанын қарастыру жайын көздегендіктен. Ал өлеңдік жағынан алғанда, дін айтыстары үздік шыққан айтыс тобына жатпайды. Тек дін жайын сөз ететін қара дүрсінді өлеңдер түрінде келеді. Жұмбақ айтысы Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әдет-салтына байланысты туған айтыс өлеңдерінің тағы бір түрі - жұмбақ айтысы. Бұл айтыс та ойын-сауық үстінде, көпшіліктің жиналған жерінде айтылатын болған. «Жұмбақ айтысы» бүкіл айтыс өлеңдерінің ішіндегі ең қиыны секілді. Өйткені ол тапқырлық пен білгірлікке құрылады. Сондықтан мұндай айтысқа түсу үшін ақынның өлеңді суырып салып айтуы жеткіліксіз. Бұған қоса ақын тапқыр, білгір және тез ойлап, шапшаң жауап беруге тиіс. Сонда ғана ол өзімен айтысқа түсіп отырған ақынның сынау мақсатымен оқыстан берген жұмбағын дұрыс шеше алатын болады. Бұл үшін жұмбақты берушінің де, оны шешушінің де әр нәрседен хабардар, көп мәліметті білуі шарт.

«Жұмбақ айтысына» қатысушылар жұмбақ ететін нәрселерін көбінесе адамға таныс, деректі заттардан алады, бір затты екіншісіне салыстыру арқылы жұмбақ шығарады. Бұл ретте жұмбақ көлеміне кіретіндер: аспан әлемі, жаратылыс дүниесі, хайуанаттар, адам, оқу-білім, еңбек-кәсіп құралдары т.б. Қазақта айтысқа қатысқан ақындар көп болғанымен де, олардың «Жұмбақ айтысына» араласқандары аз сияқты. Мұның өзі «жұмбақ айтысының» оңай еместігін аңғартады. Дегенмен, мұндай айтысқа Рысжан, Әсет, Шөкей, Күнбала, Нұржан, Сапарғали секілді ақындардың қатысқанын білеміз. Олардың жұмбақ түріндегі айтыстары аталған ақындардың ақындық өнерімен қатар, тапқыр, білгір адамдар екендіктерін көрсетеді. Мысалға, Рысжан мен Әсеттің айтысын алайық. Бұл екеуі де ірі айтқыш, ел арасына атағы жайылған ақындар. Әсет - «айыр көмей, жез таңдай, қаусырма жақ» атанған ақын. Олар бір-бірін сырттай білгенімен де, жүздесіп айтыспаған екен. Бір жылы көп елдің жиналған жерінде (бір деректерге қарағанда, олар бұрынғы Қоянды жәрмеңкесінде кездескен секілді) Рысжан мен Әсеттің қызу айтысы болады. Оны ел адамдары ұйымдастырған деседі. Осы айтыста атақты екі ақын бір-бірінен ақындық өнер асырамыз деп зор тартысқа түседі. Бірақ жеңісе алмайды. Сонда Әсеттің білгірлік шама-шарқын сынамақ болып, Рысжан бірнеше жұмбақ айтады. Оқыстан берілген жұмбақтарды Әсет іркілместен табан аузында шешіп береді. Әсет Рысжанның бірінші жұмбағын шеше отырып, сол замандағы болыс-билерді мейлінше жамандайды; «Елубасы - құзғын, старшин қанға тояттаған қаршыға, онбасылар - күйкентай» деп көрсетеді. Рысжанның екінші жұмбағы адамның дене мүшелері. Мұны да Әсет әдемілеп шешіп береді. Ал үшінші жұмбағында: Арықтап бір түйе өлді жетіп ажал, Алты батпан бұлы бар, безбенге сал. Сүйегі жерден, көктен табылмайды, Білдің бе, мұның өзі қайда өлген мал?, - дейді Рысжан. Бұл жұмбақты Әсет: Домбыра саған ерген бұлбұл екен, Рысжан қара сөзге қырғын екен. Арықтап оттай алмай өлген түйен, Ақылмен абайласам бір жыл екен, - деп шешеді және «алты батпан бұлы бар» дегені бір жылдағы алты ай жаз

дейді. Сөйтіп, ол қыздың барлық жұмбағын табан аузында шешіп шығады, тез ойлап, шапшаң жауап қайырады. Өз кезінде жұмбақ айтыстарының мәні зор болған. Ол ақынның көп ізденуіне, білмегенді білуіне талпындырған. Олай етпесе, айтыста жеңіліп қалатындығын білген. Мұның өзі кейінде жастардың білімге ұмтылуына әсер еткен. Қазақ халқының ертеде туған айтыс өлеңдерінің түрлері жоғарыда аталғандар ғана емес. Санай берсек, бұл алуандас айтыстардың түрлері өте көп. Мәселен, ерте кезде Жетісу жағында «Тау өлең», «Жер өлең», деген айтыстар да болған. Онда айтысқа түсетін ақындар өз еліндегі және өздері білетін тау, жер, суларды атап, өлеңге енгізген. «Тау өлеңінің» айтысына қатысатын ақындар өздері білетін тауларды атай отырып, олардың қандай артықшылығы, қасиеті, пайдасы барлығын көрсеткен. «Жер өлеңі», «Су өлеңі» дейтін айтыстар да осылай айтылған. Мұндай айтыстар ақындардың білім шарқын байқайтын сынға да айналған. Сондай-ақ ерте кезде «Мал мен иесінің айтысы», «Өлік пен тірінің айтысы» сияқты айтыстар да болған. «Мал мен иесінің айтысында» төрт түлікті өсіру үшін оның күтімін жақсарту, қорасын, жем-шөбін даярлау керектігі сөз болады. Және ол әдетте шаруаға икемі жоқ салақ, бейқам адамдарға арналады. Мұндай адамдардың малы бағусыз, күйсіз келетіндігі айтылады. Мысалға осы тақырыптағы мына бір айтысты алайық: Мал иесі: Неғып жүрсің, қу жалғыз шолақ сиыр, Сиырымен Айтақтың болдың үйір. Үй маңында көдені жұлып жатпай, Сен шолаққа бір сойқан болды биыл. Сиыр: Жасағанның жарлығы тастан қатты, Сүмендетіп арыттың кер жорға атты. Үй қасында көденің түк дәмі жоқ, Қара өлеңнің қамыспен түбі тәтті, - дейді. Содан әрі қарай сиыр иесіне көп кінәлар тағады. «Жалқауланып, жазда шөп шаппадың, қыдырумен уақыт өткіздің, менің қысқы жем-шөбімді, қора-қопсымды қамдамадың, ақырында, арықтап, көршілерге телміріп өлетін болдым», - деп айыптайды. «Мал мен иесінің айтысы» көбінесе осы тәрізді болып келеді.

Малы мен иесін айтыстыру арқылы айтыс өлеңдері шаруа адамының қамын қарастырады, төрт түлікті өсіру ерінбей еңбек етуге байланысты екендігін аңғартады. Бұл осы тақырыптағы айтыстардың негізгі сарыны болады. Ал әдебиеттік жағынан алғанда, «мал мен иесінің айтысы» күлкі-сықақ түрінде айтылады, малға қарамайтын, шаруаға қыры жоқ адамдарды сынға алады. Мұндай айтыстардың өз кезінде мән-маңызы болғандығы сөзсіз. Ол бұл мәнін осы күнде де жойған емес. Жоғарыда аталған «Өлік пен тірінің айтысы» да - қазақтың айтыстарынан орын алған әдебиеттік түрдің бірі. Бірақ бұл тектес айтыстар сан жағынан алғанда көп емес. Соның ішінде ауызға аларымыз «Боздақ пен Ақбаланың айтысы». Қазақтың айтыс өлеңдері жайынан жазған еңбегінде Сәбит Мұқанов мынадай бір пікір айтады: «Ислам дінінің заңында, - дейді ол, - өлікке дауыс шығарып жылау, әсіресе әйелге жылау, «күнә» болған. Бірақ бұл «күнәны» қазақ халқы еш уақытта тыңдаған емес, одан тыйылған да емес». Расында да, қазақ халқы нағыз діншіл, дін сөзіне жан-тәнімен берілген халық емес. Өткен кезде қазақтар құдайды басына қиыншылық іс түскен жағдайда ғана есіне алған, сол қиыншылықтан құтқар деп жалбарынған. Кейде олар бір қуанышқа ие болса, соны құдай берді деп

түсінген, қуаныш үстінде құдайды есіне алып, шүкіршілік еткен. Ал басқа уақыттарда қазақтың құдайға сиынуы да, табынуы да шамалы болған. Және де егер қазақтың ісі оңға баспай жатса, ауыртпалық үстіне ауырлық, азап түсе берсе, онда құдайға жалбарынудың орнына, сол құдайды ащы, ашулы сөзімен тілдеп те тастайтын болған. Дін сөзіне онша сене қоймаған қазақ исламның заңдарын мүлтіксіз орындаған да емес. Егер ислам дінінің заңы бойынша, өлген адамды жоқтап жылауға болмайды делінсе, бұл заңды қазақтар бұзған. Өлген адамын жоқтап жылаған да және сол адам жайында әдемі әңгіме-жырлар шығарып, есте қалдырған. Мұны ол айтыс өлеңдеріне де енгізген. Бұған «Боздақ пен Ақбаланың айтысы» дәлел. Онда бір-біріне ғашық болған, бірақ арманына жете алмаған екі жастың сыры, көңіл-күйі, ауыр қайғысы беріледі. Бұл айтыс сүйген қызы Ақбаладан айрылған Боздақтың сөзімен басталады. Боздақ: Әуеде ызылдайды жасыл сона, Қалыпты жайлауында жалғыз мола. Жайлауың мен кеткенде Терек еді, Болмасын Ақбала қыз, маңғаз бала. Ақбала: Жайлауы еліміздің күм болады, одамедна анат Базарға қой айдаса пұл болады. Ей, жігіт, аты-жөнің кім болады?», - деп басталған айтыс, екі жастың арасындағы махаббат сырын, арманы мен мұңын, көңіл-күйін білдіреді, жарасқан жастық кездерін еске түсіреді, Сөйтіп, бұл айтыс «өлік пен тірінің айтысы» деп атала тұрса да, сүйікті адамның еш уақытта да естен шықпайтынын аңғартады. Өткендегі тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып салттарына байланысты туған «айтыс өлеңдерінің» бастылары жоғарыда аталғандар. Бұлар қазақтағы айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері, кейінгі кезде туған үлкен айтыстардың, яғни ақындар айтысының бастамасы еді.

Айтыстың түрлері. Әдебиеттік жағынан алғанда, айтыс өлеңдерін мазмұнына, тақырыбына қарай екі түрге бөлуге болады. Біріншісі, халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған айтыстар. Екіншісі, шын мәніндегі ақындар айтысы. Соңғысы қазақ айтыстарының ең күрделісі болып табылады. Айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері халықтың тұрмыс- салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған. Және ол жұрттың жиналған жерінде, ойын-сауық үстінде шығарылған. Оларды шығарушы да ақындар еді. Бұл айтыстар жалпы айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері болғандықтан да өзіне тән ерекшеліктері барлығын көрсетеді. Ең алдымен, ол ойын- сауық ретінде, халықты көңілдендіру, күлдіру негізінде туғандығын аңғартады. Өлеңі жұрттың жаттап алып, айта беруіне лайықталған болады. Мұнда нағыз ақындар айтысындағыдай тыңнан қозғалатын күрделі әңгімелер, оқыстан туған оқиғалар, буырқанып-бұрсанып шығатын сөз түйіндері кездеспейді. Көбінесе жеңіл-желпі айтылған әзіл-оспақ түрінде болып отырады. Екіншіден, бұл айтыстарда халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған әртүрлі ұғым, түсініктер араласа жүреді. Бұл айтылғандар тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып салтқа байланысты туған айтыс өлеңдерінің кемшілігі емес. Ол - айтыс өлеңдерінің қалай туып, алғашқы қалыптасу ретінде нені сөз еткендігін аңғартатын ерекшеліктері болуға тиісті. Және осы айтыстар кейіннен үлкен айтыс өлеңдерінің, яғни ақындар айтысының шығуына негіз салды, соның бастамасы болды деп түсінеміз.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған айтыстарды мазмұнына қарай бірнеше тақырыптарға бөлеміз. Солардың ішінде бастылары: «жар- жар», «бәдік айтысы», «қыз бен жігіт айтысы», «дін айтысы», «жұмбақ айтысы». Бұларды талдағанда «жар-жар» мен «бәдік» айтысына тоқталып жатпаймыз. Өйткені ол екеуін осы кітаптың алғашқы тарауында қарастырғанбыз. Бұл арада, қайталау түрінде, «жар-жар» мен «бәдік» - айтыс өлендерінің ең ескі, алғашқы үлгілерінен саналатындығын ескертпекпіз. Қыз бен жігіт айтысы Бұл айтыс халықтың әдет-ғұрып салтына байланысты ойын-сауықтар кезінде айтылған және ол ойын-сауыққа жиналған жұртты көңілдендіру, күлдіру, ән мен өлең қызығына батыру негізінде туған. Мұның алғашқы үлгілерін белгілі ақын қыздар мен жігіттер шығарған. Олардың осы айтыстағы өлендерін кейіннен өлең айтуға икемі бар, бірақ өздерінің ақындық өнері жоқ жастар жаттап алып, ойын-сауық кезінде айтып жүретін болған. Бұл айтысты көбінесе қыздар мен жігіттер бастап, солар айтатындықтан, халық оны «қыз бен жігіт» айтысы деп атаған. Қыз бен жігіт айтысы, әдетте, екі жастың амандасуынан басталып, әзіл-оспақ, әдемі қалжың ретінде айтыла береді.

Онда ақындар айтысындағыдай үлкен әңгімелер қозғалмайды, ойын-сауыққа лайықты жеңіл-желпі күлдіргі жайлар сөз болады. Айтыстың өлені ертеде шығарылған және жұртқа таныс, үйреншікті, жаттамалы болғандықтан, оны ойын-сауық үстінде өлең айтуға икемі бар жігіт пен қыздың қайсысы да орындай берген. Бұл айтыстың мысалы төмендегідей: Жігіт: Көгілдірік, ендеше, көгілдірік, Көк дөненге жарасар өмілдірік. Осындай бірме-бірге кез келгенде, Айта гөр өлеңінді төгілдіріп. Қыз: Асыл қайрақ, замандас, асыл қайрақ, Бау ағашта тұрады бұлбұл сайрап. Құдай айдап осындай кез келгенде. Өлеңінді айта гөр, тәуір сайлап», - деп айтысқа түскен қыз бен жігіт бір-бірін өлеңге шақырады. Бұлардың айтысы осылай басталып, үдей береді, жұртты күлдіру үшін әр нәрсені әдемі әзіл-қалжыңға айналдырады. Бұл ретте айтысушылар бір-бірінің бойындағы мін-кемшіліктерді де өлеңмен күлкі ететіні болады. Мәселен: «Қызға барған ел білсін атағынды, Түзетіп ки мұнан соң шапаныңды. Қыздан көңілі қалмаған қу көкірек, Қырғызсаңшы бір қап жүн сақалыңды... Сақалыңды айнаға көрші қарап, Ту күйрықтан маңызды төрт-бес қадақ. Ауылындағы бақалға күзеп сатсаң, Алты сабын береді, жеті тарақ», деп жігіттің қаужыған сақалын күлкіге айналдырады. Бірақ жігіт оған дау айтып: - «Сөздің көркі - мақал, адамның көркі - сақал», - дегенді дәлелдейді. Және өз тарапынан қыздың да мінін айтып, әзіл етеді. Айтысқа түскен қыз бен жігіт кейде көңіл сырын, бір- бірін ұнататындығын да білдіріп отырады. «Бұдан былай таныс болып, көрісіп жүрелік», - дегендерді де өлеңге қосады. Айтысып отырған бір қыз жігітке: «Кешке таман қозы қараған кісі болып, келіп-кетіп жүр», - дейді. Оған жігіт: «...Қозы қарап, мезгілсіз бара берсем, Итін қосар қу әкең сорым қайнап», - дейді. Жігіттің бұл сөзіне қыз: «...Ит түгілі қасқырдан қорықпас ем, Дәл өзіндей, дариға, болсам жігіт», - деп жауап қайырады да, жігіттің намысына тие сөйлейді. «Қыз бен жігіт айтысы» ойын-сауыққа жиналғандарды көңілдендіріп күлдіру, қызыққа батыру

тілегінен туғандықтан, айтысқа қатысушылар, бір-бірін жеңу, жүлде алу мақсатын көздемейтін секілді. Ойын-сауық дүкенін қыздыра беру үшін, олар өлеңді жанынан шығарумен қатар, ел арасында айтылып жүрген халық өлеңдерінің сөздерін де пайдаланатындығы байқалады. Мұны «Айтыс» атты жинаққа енген «Қыз бен жігіт айтысы» бөлімінен көреміз. Онда «Қаратаудың басынан көш келеді», «Қаратау кейде қарлы, кейде қарсыз», немесе «Әуеде ай болмаса, адасады» сияқты халық өлеңдері де қыз бен жігіт айтысына айналғандығын аңғарамыз. «Қыз бен жігіт айтысының» өлеңдік құрылысы көбінесе халыққа белгілі он бір буынды өлең түрінде келеді. Және қазақ өлеңдерінің алғашқы түрлерінде қайталау түрі көбірек кездеседі. Әсіресе, өлеңнің бастапқы екі жолын жігіт те, қыз да қайталай отырып, өздерінің айтайын деген негізгі ойын өлеңнің үшінші-төртінші тармағымен білдіреді. Қорыта келгенде, халықтың әдет-ғұрып, ойын-сауық салтына байланысты туған «қыз бен жігіт айтысы» қазақ ауыз әдебиетінде «айтыс» жанрының алғашқы үлгілерінің бірі болып табылады. Ол кейіннен үлкен «айтыстың» шығуына негіз салған жанрдың бірінен саналады.

Тұжырым. Айтыс — ауыз әдебиетінде ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр, топ алдында қолма-қол суырып салып айтылатын сөз сайысы, жыр жарысы. Айтыс - әдебиет жанры болғанымен, ертеден қалыптасқан халықтық дәстүрдің үлкен түрі. Ойын, той, ас, қыз ұзату, келін түсіру сияқты қазақ тойлары жүйрік ат, білекті палуандармен бірге айтыс ақындары да қатысып, олар айтыс арқылы той қызығы мен мәртебесін көтере түскен. Әрине мұндай жерде айтыстардың өз мақсаты, талабы, шарты бар. Көшпелі елдің қызық-қуанышын бөлісіп келген айтыс халқымыздың сан алуан ойын-той, әр түрлі дәстүрлі думандарда қуана қызықтайтын театры іспеттес болған. Жұрт көпшілік алдында сөз сайысына түскен екі ақынның жеңіске жету жолындағы тапқырлықтары мен алғырлықтарына куә болып, солардың біреуінің намысын жыртып, тілеуін тілейтін жанкүйеріне айналады.

Бақылау сұрақтары

1. XIX ғасырда туған айтыс поэзиясының қандай түрлерін білесіз?
2. М. Жармұхамедов өзінің айтыс туралы арнаулы еңбегінде айтысты неше түрге бөліп қарастырған?
3. Айтысқа ғана тән қандай ерекшеліктерді білесіз?
4. XIX ғасырда айтыс поэзиясының жеке айтушыларға және көпшілікке байланысты арналары жайында не білесіз?
5. Қазақтық айтыс өлеңдері жайында ғылыми еңбектер жазған С.Мұқанов, М.Әуезов, Е.Исмайылов, Қ.Жұмалиев, Т.Нұртазин және т.б «айтыс» сөзінің мағынасы туралы тұжырымдарын салыстырмалы түрде талдаңыз?

Оқуға ұсынылған әдебиеттер

1. Айтыстану: Ғылыми жинақ. Астана: Жалғас-Print», 2013. –420 б.

2. Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. –293 б.
3. Абылқасымов Б. Телқоңыр. –Алматы:Атамұра-Қазақстан, 1993. – 174 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі, 1991. – 288 б.
5. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. Хрестоматия, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы, Рауан. 1990. – 240 б.
6. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. I том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдесұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
7. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. II том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдесұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
8. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, Мектеп 1974.-380 б.